

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IVYaz

Bütün hallarda, 1908-1909-cu illərdə Qacarlar dövləti ilə yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin münasibətlərinin kəskinləşməsi, yeni dövlətin əsas iki Türk qüvvəsinin (hakim və müaxlif) qarşı-qarşıya qoyulması, hər ikisini də zəif saldı. Türk ağalılıqda yenilikçi Türk məşrutəçilərin qarşı-qarşıya gəlməsində mühüm rol oynayan irticaçıgerillikçi ərşarlar onların havadarları bu prosesdən çox karlı çıxmış oldular. Beləliklə, bizcə, Məhəmməd Əli Şahın rus diplomatiyasının təsiri altında müttəciyyətlik düşüncəsindən, anti-məşrutəçiliyindən istifadə edən ərşarlar arasında iki tərəfə (Qacarlar ağalılığına və yenilikçi Türk məşrutəçilərə) son zərərli vurmaq üçün hərəkətə keçdikləri bir vaxtda Məşrutəni qorumaq üçün yenilikçi türklərin ayağa qalxması təbii idi. 1

Məhəmməd Əli şahın məşrutəçilik deyil, mütəciyyət yolu tutması Qacarların taleyini həll edən əsas faktor oldu. Belə ki, müəyyən bir aralıqdan sonra yenidən məşrutəçilik, hüriyyət "meyvəsini dərməmiş" Türk ulusunun həttə, qarşılarındakının öz soyundan olduqlarını bildikləri halda belə, bundan vaz keçməyəcəkləri, sonuna qədər mücadilə verəcəkləri belli idi. Şübhəsiz, bunu Məhəmməd Əli şahdan fərqli olaraq onu mütəciyyət yoluna sürükləyən ruslarla ingilislər də yaxşı bildilər. Başqa sözlə, Qacarlar dövləti hökmdarının məşrutəni ləğv edib mütəciyyətə dönməsinə ilk etiraz edənlərin yenilikçi türklərin olması qaçılmaz idi ki, bütün bunlar gerçəkləşməyə çevrildi.

Bütün hallarda bizcə, Məşrutənin faciəli sonluğunda Məhəmməd Əli şah, ya da bütövlükdə Qacarlar dövlətinin idarəediciləri, müəyyən qədər də Səttarxan başda olmaqla yenilikçi Türk məşrutəçilər də müəyyən qədər yanlışlığa yol veriblər. Ancaq ilk Məclisin faciəli sonluğunda əsas rol Məhəmməd Əli şahla Səttarxan ya da Qacarlarla yenilikçi Türk məşrutəçilər deyil, irticaçı ərşarlar onları havadarları (İngiltərə, Rusiya) oynadı. Bu anlamda Qacarların süqutunda Məhəmməd Əli şahı, yoxsa yenilikçi Türk məşrutəçilərimizi günahkardır düşüncəsindən bir qədər uzaqlaşsın, yalnız öz-özümüzü düşmən kimi qələmə verməkdən əl çəkməliyik.

Bununla bağlı Əli bəy Hüseynzadə hələ, 1908-1909-cu illərdə yazdığı "Siyasəti-fürusət" əsərində çox inco, həssas şəkildə Ağa Məhəmməd Şah Qacarin dilindən yazırdı ki, əslində Qacarlar özləri hakimiyyət başında olduğu müddətcə, məşrutəçilik və hüriyyət əleyhdarları da deyildilər. Bu anlamda Məhəmməd Əli şah da əslində tamamilə məşrutəçilik əleyhdarı olmadığı halda oyuna gətirilmişdir. Hüseynzadə yazırdı: "Məhəmməd Əli Şah en xəterənək bir tərqi-zələlətcə sap-

mışdır. Onu o tərqi sövq edənlər də Əmir Bahadurlar, Hacübüddövlər, siz və əmsalsınız (Mir Haşım, Şeyx Fəzlullah, Seyid Əli Yəzdi-F.Ə.). Bu xainanə hərəketinizdən utanıb qızamıyorsunuz, qorxmuyorsunuz?!"²

Ona görə də, 1908-1909-cu illərdə Təbrizi məşrutəni qoruma hərəketinin mərkəzi halına gətirən yenilikçi Türk-Azərbaycan məşrutəçiləri (Səttarxan, Bağırxanxan və b.) ərşarlar arasında baş verən mübarizəni daha dərinə analiz etməliyik. Öncəliklə, bilməliyik ki, yenilikçi Türk-Azərbaycan məşrutəçiləri Qacarlara qarşı deyil, Məhəmməd Əli Şahı əllərində oyuncağa çevirən ərşarlar fars irticaçılarına qarşı mübarizə aparmışdır.

larla onların dəstəkləri olan Rusiya İngiltərə hansı oyunu oynayırlar. Yenilikçi Türk məşrutəçilərinin güvəndikləri yeganə dövlət isə Osmanlı Türkiyəsi idi. Başqa sözlə, mühafizəkar ərşarlar farslar Rusiya və İngiltərədən dəstək alaraq hərəket etdikləri halda, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin yeganə ümid bəslədiyi Osmanlı türkləri (Gənc Türklər ya da "İttihad və Tərəqqi"çilər) idi. Ona görə də, çar Rusiyasına məxsus hərbi birləşmələr 1909-cu ilin aprelin sonlarında Təbrizi işğal etdikdən sonra Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin Osmanlı konsulluğuna sığınması təsadüfi olmamışdır. Bunu, Səttarxan Təbriz hərəketi ruslar tərəfindən basıldıqdan az sonra (1909-cu il 27-28 may) Osmanlı konsulluğunda ondan bir

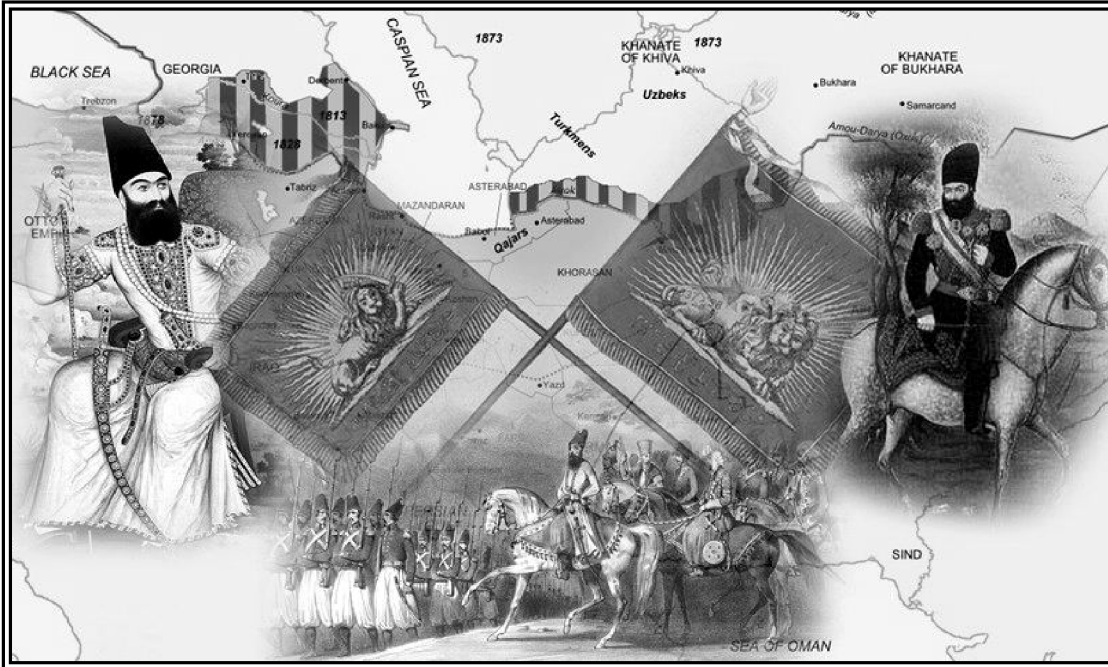
F.Ə.). Təmin almaq və bəstə girmək üçün doğrusu burasını müvafiq gördük. Zira, İslam məmləkəti və ümde məşrutəli bir məmləkətin nümayəndəsidir...

Sərdar qayətə qanı isti bir adam, hərəketi xeyli cəldir, danışığı çox ciddidir. Məşrutəpərəstiliyi din dərəcəsinə qəvidir. Bu adam məşrutə tərəfdarı olmaqla fanatizm ediyor. Bütün hərəketini, vücudunu, zori-bazusunu millətə sərf etmiş olan bu adam özünü təkrarən bəyan etdiklərinə görə Nəcəf ulamaları hökmi-müqəddəslərinə tabe olub, onlar nə əmr edirsə, bir an təxir etməsizin icrayə hazırdır".⁴

Deməli, Azərbaycan Türk məşrutəçiləri başda Səttarxan olmaqla, bir tərəfdən siyasi-ideoloji məsələlərdə Nəcəf uləmalının fikirləri ilə

özünə dost hesab edən Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin də əsas məqsədi Qacarları hakimiyyətdən devirmək olmamışdır. Sadəcə, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin daim dəstəkləməyə hazır olduqları Qacarların hakimiyyətdən tək istəkləri Osmanlı kimi konstitusiyalı və parlamentli ölkə olmaq idi. Təbrizdəki məşrutə hərəketinin başçıları (Türkiyədəki Gənc Türklər kimi) hesab edirdilər ki, Qacarlar dövləti yeniləşmə sürəcindən, məşrutə hərəketindən kənar qalacağı təqdirdə süquta uğrayacaqdır. Məhz bu nə gerçəkləşməməsi üçün də Azərbaycan mərkəzli Türk məşrutə tərəfdarları Qacarlar dövlətinin konstitusiyalı, parlamentli ölkə kimi idarə olunması yolunda mücadilə vermişlər. Bu anlamda Türk məşrutə

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəketi və Səttarxan

Bütün hallarda bizcə, Məşrutənin faciəli sonluğunda Məhəmməd Əli şah, ya da bütövlükdə Qacarlar dövlətinin idarəediciləri, müəyyən qədər də Səttarxan başda olmaqla yenilikçi Türk məşrutəçilər də müəyyən qədər yanlışlığa yol veriblər. Ancaq ilk Məclisin faciəli sonluğunda əsas rol Məhəmməd Əli şahla Səttarxan ya da Qacarlarla yenilikçi Türk məşrutəçilər deyil, irticaçı ərşarlar onları havadarları (İngiltərə, Rusiya) oynadı. Bu anlamda Qacarların süqutunda Məhəmməd Əli şahı, yoxsa yenilikçi Türk məşrutəçilərimizi günahkardır düşüncəsindən bir qədər uzaqlaşsın, yalnız öz-özümüzü düşmən kimi qələmə verməkdən əl çəkməliyik

Əgər mərkəzi Təbriz olmaqla yenilikçi Türk məşrutəçiləri birmənalı şəkildə Qacarlara, Qacarlar dövlətçiliyinə qarşı qiyam qaldıraraq onlarla savaşımış olsaydılar, o zaman deyə bilərdik ki, onlar xəyanətkardırlar, çünki bununla da Qacarların tarix səhnəsindən silinməsinə ciddi zəmin hazırlamışlar. Ancaq heç bir zaman Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin Qacarları devirib onların yerinə, başqa bir sülaləni hakimiyyətə gətirmək kimi niyyətləri olmamışdır. Türk məşrutəçilər başda Səttarxan olmaqla, yalnız Qacarların məşrutəli-konstitusiyalı bir dövlət halında qalması üçün Məhəmməd Əli Şah və onun ətrafında toplanmış irticaçı ərşarlar, eyni zamanda onların imperialist havadarları ruslara, ingilislərə qarşı mücadilə veriblər. Ə.Hüseynzadənin təbrincə desək, Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin mücadiləsi gerillikçilərə, irticaçılara, onların havadarlarına qarşı olub yenilikçilik və mədəniyyət uğrunda idi.³

Bu baxımdan Təbrizdəki məşrutəçilərin lideri Səttarxan da, onun yolğöstərən Nəcəf uləmaları da yaxşı bildirdilər ki, yerli irticaçı fars-

jurnalist kimi müsahibə alan M.Ə.Rəsulzadəyə belə açıqlamışdır. " - Mən vətənimin istiqlalı yolunda bir il tamam çalışdım. Ölüm içində dirildim. İndi əziz vətəndə bir işiq ucu gördüyü zaman, o doğma anam başqa bir həlakətə uğrayır. *Asayiş hazırlamaq və rahəlik bərdavam etmək üzrə gəlmiş olan ruslar, hala bir hərəketi-istilacuya-nəyə başlamışlar ki, artıq vətənimizin istiqlalından qəti-ümid edir, elan olunan əfvi-ümumiyyə inana bilməyir. Zira xaricilər hər kəsi istərlərsə, tutarlar hər nə istərlərsə, edərler. Məmləkətin hakimləri vəziyyəti almaq istiyorlar. İştə böylə bir halda biz nə qayıra bilərik. Artıq canbazlıq meydanına atılıb, müqabilə başlamaq işə keçməz. Çünki burası vətəni daha tez əldən verməyə səbəb ola bilər. Odur ki, biz də burada mütəhəssin olub, sülhə protestimizi bütün dövlətlərə bildirib, xaricilərin tezliklə vilayətimizdən çıxmalarnı istəyirik. Mən artıq istərdim ki, bizim millət Osmanlı ilə yaxınlaşsın. İndi bu haldan bir dərəcə mütəşəkkirəm ki, bizi birləşdiriyor (Osmanlı da baş verən "Gənc türklər" inqilabını nəzərdə tutur-*

hərəket edib, digər tərəfdən Osmanlı türkləri ilə yaxınlaşmağı məqbul görüblər. Şübhəsiz, Nəcəf uləmalarıyla Osmanlı idarə edən "İttihad və Tərəqqi"çilər, ya da "Gənc Türklər" isə heç bir zaman Türksöylü Qacarlar dövlətinin devrilməsindən yana ola bilməzdilər. 1908-ci ildən etibarən Osmanlıda hakimiyyəti ələ keçirən "İttihad və Tərəqqi" təşkilatının əsas məqsədi Qacarlar dövlətində hakim türk nüfuzunu qoruyub saxlamaq idi. Rəhim Əliyev yazır ki, İstanbulda yaranmış və "Gənc türklər"lə yaxın olan "Səadət əncümeni"nin əsas məqsədi Azərbaycan mərkəzli məşrutə hərəketinə yardım etmək olmuşdu. Onun fikrincə, Nəcəfdə yaşayan azərbaycanlı din xadimi Əsədullah Məhəmmədinin İstanbulla gətirilməsi və ona 1908-ci ilin noyabrında "Səadət əncümeni"nin rəhbərliyinin tapşırılması təsadüfi deyildi.⁵ Çünki Məhəmmədinin "İttihad və Tərəqqi"nin liderləri yaxın idi, bu təşkilatda Qacarlarda, o cümlədən Azərbaycanda türkük şüuru inkişaf etdirməyə çalışırdı. 6

Belə olduğu təqdirdə deyə bilərik ki, Osmanlıdakı "Gənc türklər"i

təçilərinin başladığı hərəket Qacarlara qarşı üsyan deyil, tam əksinə Qacarlar dövlətinin konstitusiyalı, parlamentli ölkə olmasını qorumaq idi. Deməli, Türk məşrutəçilərinin savaşı da Qacarlarla deyil, Məhəmməd Əli şahı əlində oyuncağa çevirən xarici qüvvələrlə irticaçı farslar arasında olmuşdur.

Sadəcə, burada diqqət edəcəyimiz əsas məsələ məşrutə dönməndə ruhanilərin, mollaların oynadığı roldur. Daha doğrusu, Qacarlar dövlətində baş verən inqilabın başında ruhani qisminin olması idi.7 Çox maraqlıdır ki, ruhani məşrutə dönməndə iki qismə ayrılaraq bir hissəsi Məhəmməd Əli şah Qacara, digər qismi isə Azərbaycan Türk məşrutəçilərə dəstək vermişlər. Həsab edirik ki, bu anlamda məşrutə dönməndə ruhanilər iki qismə bölünmüşdür: 1) İran Fars ruhlu ruhanilər, 2) Azərbaycan Türk ruhlu ruhanilər. Yuxarıda da gördüyümüz kimi, Azərbaycan Türk ruhlu ruhanilərin başında Nəcəf uləmaları dayanmışdır. Bunu, Səttarxan Rəsulzadəyə verdiyi müsahibəsində açıq şəkildə ifadə etmişdir: "Rus və ingilis konsulları yanıma gəldiklərində: məşrutə sənin əlindədir - dedilər. Mən isə cavab verdim ki, siz böyük bir səhv edirsiniz, mən məşrutənin iti işli bir pasibaniyəm. Sahibləri isə Nəcəf uləmayi-ələmidir. Onlar nə əmr edirlərsə, mən o saatdaca icrayə hazırım". 8

Azərbaycan Türk məşrutəçilərinin konstitusiyalı və parlamentli ölkəni qorumaq yolundakı başladığı hərəketin qarşısının alınmasında, eyni zamanda Məhəmməd Əli şah Qacarin devrilməsində əsas rol Məhəmməd Əli şahla Səttarxan başda olmaqla yenilikçi Türk məşrutəçilər deyil, irticaçı ərşarlar onları havadarları (İngiltərə, Rusiya) oynadı. Bu anlamda Qacarların süqutunda Məhəmməd Əli şahı, yoxsa yenilikçi Türk məşrutəçilərimizi günahkardır düşüncəsindən bir qədər uzaqlaşsın, yalnız öz-özümüzü düşmən kimi qələmə verməkdən əl çəkməliyik.